

مرکز جهانی علوم اسلامی

جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

«بررسی تطبیقی نسبت عقل و دین از دیدگاه استاد
مطهری و علامه اقبال لاهوری»

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: سید جواد حسینی

استاد راهنما؛ حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد مهدی گرجیان

استاد مشاور؛ حجة الاسلام والمسلمین محمد کریمی

فروردین ۱۳۸۵

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۴۷۴

تاریخ ثبت:

مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و سپاس:

سپاس و شکر خدای یکتا را که همواره بر ما رحیم و ناظر بوده و خواهد بود و ما را با نعمت‌های فراوان و ارزشمند خود آشنا می‌نماید.

تقدیر و سپاس فراوان از محضر استاد محترم راهنما جناب الحاج حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمد مهدی گرجیان که با راهنمایی‌های مشفقانه و خردمندانه خود، ما را در تحقیق این اثر یاری دادند، و نیز تشکر و سپاس از جناب محترم استاد مشاور، حجة الاسلام والمسلمین محمد کریمی به عمل می‌آید، که با مشاورت دلسوزانه در نحوه نگارش و تدوین این اثر ما را همراهی، کمک، و یاری رسانده است.

قدردانی و سپاس می‌گذاریم زحمات یکایک اساتید محترم دوستان ارجمندی را که در طول این تحقیق از هر نوع ارشاد، مشاورت، راهنمایی، و تذکرات لازم و ضروری بهره‌مند مان نمودند.

قابل یاد آور است، که اگر نقطه‌ای قوت و ثمر مثبت در این اثر مشاهده می‌شود یقیناً و بدون شک از اثرات راهنمایی خردمندانه اساتید فرزانه و بزرگوار بوده است، و هر نقض و کوتاهی که در این رساله به چشم می‌خورد متوجه این حقیر می‌باشد

همچنین سپاس و تقدیر ویژه از مدیریت فرهیخته، و خردمند مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی، که با درایت و خردمندی و پشت کار قابل تحسین زمینه تحقیق و پژوهش را برای طلب محترم فراهم نموده، و بستری برای رشد و شکوفائی آنان فراهم کرده است، و نیز قدر دانی از مدیریت محترم تحصیلات تکمیلی و دوستان امور پایان نامه، و اساتید محترم گروهی فلسفه و کلام به عمل می‌آید، و برای یکایک شما آرزوی توفیق و کامیابی در تمام عرصه‌های علم و فقاہت تدین و تقوا و مجاهدت می‌نمایم.

توفیق رفیق راه تان باد.

و السلام علیکم ورحمة الله.

تقدیم

این کمترین اثر به آنان تقدیم می شود که مرا در انتخاب
راهی راست یاری ام دادند، و پر صلابت و پایدار، همانند
کوهی صبور و استوار، رنج دوری ام را با عزت و
بزرگواری در حین ضرورت و نیاز تحمل نمودند. به پدر و
مادرم، و آنان که با حرارت عشق و محبت، و نوازش
لطیفانه در شام و سحر، با قلب مملو از خلوص یاری ام
دادند.

چکیده

تلاش و کوششی که در این تحقیق به انجام رسیده، اینست که رویکردها و دیدگاههای دو اندیشمند و اسلام شناس معاصر، علامه محمد اقبال لاهوری، و استاد مرتضی مطهری، را در باره نسبت عقل و دین و چگونگی ارتباط آن دو مورد بررسی و ارزیابی قرار داده است. تلاشهای فراوان این دو شخصیت جهان اسلام که برای روشن کردن اندیشه، فرهنگ، و تفکر اسلامی نموده‌اند قابل قدر بوده است.

این تلاشها در زمان بسیار حساس صورت گرفته و نقش بسیار مآثری در جامعه بر جای گذاشته است.

نگارنده کوشیده است، که دیدگاهها و نظرات هریک از این دو اندیشمند را، از مجموعه آثار و نوشته‌های آنان به اندازه توان، و آگاهی علمی خود در باره، نسبت عقل و دین، چگونگی محدوده و دامنه آن، شناخت عوامل که باعث ایجاد چالش‌های احتمالی در بین آن دومی شود، مورد دقت نظر ژرف و عمیق قرار داده، تا هم تقدیر از تلاشهای دل سوزانه آنان نموده، و هم اثری از خود ارائه داده باشد.

بشترین تلاش که در این تحقیق انجام شده، اینست که بعد از بررسی دیدگاههای اندیشمندان جهان اسلام و دنیائی غرب در این دو موضوع (عقل و دین) به بررسی رویکردهای این دو شخصیت معاصر پرداخته و کوشش نموده است تا دیدگاههای این دو شخصیت را در بین دیگر اندیشه‌ها برجسته و نماید.

بنابراین به طور خلاصه این تحقیق در چهار فصل تنظیم شده است.

فصل اول: آن به عنوان کلیات مطرح شده است در این فصل توضیح و شرح کوتا برای اصل مسئله تحقیق، اهمیت و ضرورت آن، داده شده است. و همین طور به ضرورت و موانع مسئله و سابقه و کلید واژه های آن اشاره شده است، و در تفاوت عقل و عقلانیت، و دین و عقلانیت و دین و عرفی شدن نیز مطالب بیان شده است.

فصل دوم: به عنوان چستی عقل مطرح شده است. در این فصل به تعریف و خصوصیات عقل پرداخته و آن را بارویکرد های مختلف مورد ارزیابی قرار داده است، هم چنین به بیان

اقسام آن نیز اشاره نموده است.

فصل سوم: تحت عنوان چستی دین مطرح شده است، در این بخش دین به عنوانیک جنبه اصلی قضیه مورید بحث واقع شده است و از دیدگاه متکلمین اسلامی و غیر اسلامی و آیات و روایات مورید نقد واقع شده است، و نیز به انگیزه های دین گریزی اشاره نموده است، و همین طور به نسبت و رابطه آن با جهان بینی و ایدئولوژی و وحی و ایمان و علم اشاره کرده است.

فصل چهارم: که تحت عنوان "نسبت عقل و دین" مطرح شده است، به موضوعات مراتب و لایه های عقل، ارزش و اهمیت عقل از نظر دین، احتیاج و نیاز عقل به دین پرداخته است.

فهرست مطالب: ----- الف

فصل اول: کلیات ----- ۱

الف: طرح تحقیق ----- ۲

۱. بیان و توضیح مسئله ----- ۲

۲. سؤال اصلی تحقیق ----- ۲

۳. پرسش‌های فرعی و فرضیه‌های تحقیق ----- ۲

۴. اهمیت و ضرورت موضوع ----- ۳

۵. موانع و محدودیت تحقیق ----- ۳

۶. نوع و روش تحقیق ----- ۴

۷. پیشینه و سابقه تحقیق ----- ۴

۸. واژه‌های کلیدی این بحث ----- ۵

۹. عقل و واژه‌های مقابل آن ----- ۵

ب: دین و عقلانیت ----- ۷

ج: تفاوت عقل و عقلانیت ----- ۹

د: عرفی شدن دین. ----- ۱۰

فصل دوم: چیستی عقل ----- ۱۵

۱. تعریف عقل ----- ۱۶

الف: عقل در لغت ----- ۱۷

ب: عقل در اصطلاح ----- ۱۷

۱. عقل در اصطلاح فلاسفه ----- ۱۸

۲. اقسام عقل ----- ۲۰

- ۲۰ ----- الف: عقل غریزی
- ۲۱ ----- ب: عقل نظری
- ۲۱ ----- ج: عقل عملی
- ۲۲ ----- د: عقل ابزارى
- ۲۳ ----- ۳. عقل و نفس
- ۲۵ ----- فصل سوم: چیستی دین
- ۲۶ ----- مقدمه
- ۲۶ ----- ۱. معنی و تعریف دین
- ۲۹ ----- الف: دین در لغت
- ۳۰ ----- نتیجه:
- ۳۰ ----- ب: دین در اصطلاح
- ۳۱ ----- ۱. دین در اصطلاح متکلمین
- ۳۶ ----- ۲،۱. دین در اصطلاح متکلمین اسلامی
- ۳۹ ----- ۳،۱. دین در اصطلاح علوم انسانی
- ۴۱ ----- ۴،۱. دین در اصطلاح قرآن
- ۴۳ ----- ۵،۱. دین در روایات
- ۴۵ ----- ۲. اقسام دین
- ۴۵ ----- الف: تقسیم دین به صورت کلی.
- ۴۵ ----- ۱. دین الهی
- ۴۶ ----- ۲. دین بشری
- ۴۷ ----- ب: تقسیم دین به عنوان واکنش و عکس العمل
- ۴۸ ----- ۱. دین نبوی
- ۴۸ ----- ۲. دین شعایری

- ۴۹ ----- ۳. دین عرفانی
- ۵۰ ----- ج: تقسیم دین از منظر فراگیری و فعالیت
- ۵۰ ----- ۱. دین حداقلی
- ۵۲ ----- ۲. دین حداکثری
- ۵۷ ----- د- انگیزه‌های مخالفت دین از نظر مطهری.
- ۵۷ ----- ۱. نامساعد بودن محیط‌های اجتماعی
- ۵۷ ----- ۲. عدم آموزش درست اعتقادات
- ۵۸ ----- ۳. محیط اخلاقی نامساعد
- ۵۹ ----- ۴. قرار دادن دین در برابر غرایز
- ۶۰ ----- ۵. نارسائی برخی مفاهیم سیاسی اجتماعی
- ۶۱ ----- ه: دیدگاه اقبال لاهوری درباره علل دین‌گریزی
- ۶۳ ----- ۳. نسبت دین و ایدئولوژی
- ۶۴ ----- الف: تعریف ایدئولوژی
- ۶۷ ----- ب: خصوصیات ایدئولوژی ایده‌آل
- ۶۸ ----- ۴. نسبت دین و جهان‌بینی
- ۶۹ ----- الف: تعریف جهان‌بینی
- ۷۰ ----- ب: اقسام جهان‌بینی
- ۷۰ ----- ۱. جهان‌بینی علمی.
- ۷۱ ----- ۵. نسبت وحی و دین
- ۷۴ ----- الف: وحی در لغت
- ۷۵ ----- ب: وحی در اصطلاح
- ۷۵ ----- وحی در اصطلاح متکلمین اسلامی
- ۷۹ ----- ۶. نسبت دین و ایمان

- الف. ایمان در لغت ----- ۸۰
- ب: ایمان در اصطلاح ----- ۸۰
۱. ایمان در اصطلاح غرب ----- ۸۰
۲. ایمان در بین مسلمین ----- ۸۱
۳. ایمان و امامیه ----- ۸۲
۴. ایمان در قرآن ----- ۸۴
- فصل چهارم: چگونگی نسبت عقل و دین؟ ----- ۸۷
۱. مراتب و لایه‌های عقل ----- ۸۸
- الف: بالاترین مرتبه و مقام عقل ----- ۹۱
- ب: مرتبه متوسط عقل ----- ۹۲
- ج: مرتبه نازله عقل ----- ۹۳
- د: علامه اقبال و مراتب عقل ----- ۹۳
۲. اهمیت عقل از نظر دین ----- ۹۵
۳. نیاز عقل به دین ----- ۹۶
- الف. چالش‌های عقل در فهم مسائل ----- ۹۶
۲. غالب شدن هوای نفس ----- ۹۷
۳. شتاب زدگی ----- ۹۷
۴. گذشته گرایی ----- ۹۷
۵. شخصیت گرایی ----- ۹۷
۶. پیروی از اکثریت ----- ۹۸
۷. اثر گذاری گناه بر عقل ----- ۹۸
۴. محدودیت عقل نسبت به دین ----- ۹۹
۵. نسبت علم و دین ----- ۱۰۰

- الف: علم در لغت ----- ۱۰۰
- ب: علم در اصطلاح ----- ۱۰۱
۱. علم در اصطلاح مسلمین. ----- ۱۰۲
۲. علم در اصطلاح غرب ----- ۱۰۵
۶. نسبت عقل و وحی ----- ۱۰۵
- الف: نسبت عقل و وحی در غرب ----- ۱۰۶
- ب: اقبال و نسبت عقل و وحی ----- ۱۰۸
- ج: مطهری و نسبت عقل و وحی ----- ۱۰۹
۷. نسبت عقل و ایمان ----- ۱۱۰
- الف: نسبت ایمان و عقل در اسلام ----- ۱۱۰
- ب: نسبت ایمان و عقل در غرب ----- ۱۱۰
۸. نسبت عقل و دین ----- ۱۱۲
- الف: نسبت عقل و دین از نظر شهید مطهری ----- ۱۱۶
- ب: نسبت عقل و دین از نظر اقبال لاهوری ----- ۱۱۷
۹. نگاهی دین به عقل از منظر شهید مطهری ----- ۱۲۱
- الف: دین و مقبولیت عقل: ----- ۱۲۲
- ب: تصویب هدایت عقلی ----- ۱۲۲
- ج: دعوت دین به تعقل ----- ۱۲۳
- د: فهم عقلانی معارف دینی ----- ۱۲۳
- هـ: عقل و چگونگی استنباط احکام ----- ۱۲۳
۱. سابقه عقل در استنباط احکام ----- ۱۲۴
۲. جایگاه عقل در استنباط احکام ----- ۱۲۵
- ج: عقل و دیگر مبانی استنباط احکام ----- ۱۲۵

۱۰. نگاهی عقل به دین ----- ۱۲۶
۱۱. عوامل مخالفت با عقل ----- ۱۲۶
۱۲. منشأ مخالفت با عقل ----- ۱۲۸
- الف: حسن و قبح ----- ۱۲۸
- ب: مبنای تفکر حنفی ----- ۱۲۹
- ج: تصوف و صوفی گرائی ----- ۱۲۹
- د: دیگر عوامل مخالفت با عقل ----- ۱۳۱
۱. اشتباهات ذهنی ----- ۱۳۱
۲. حسی نمودن عقل ----- ۱۳۲
۳. گرایش افراطی به عقل ----- ۱۳۲
۴. نبود قاطعیت در حکم عقل ----- ۱۳۳
- خلاصه و نتیجه: ----- ۱۳۳
- فهرست منابع ----- ۱۳۶

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

الف: طرح تحقیق

۱. بیان و توضیح مسئله

مسئله ای که در این تحقیق مورد پژوهش و ارزیابی واقع شده است اینست که «رابطه و نسبت عقل و دین را از دیدگاه علامه محمد اقبال لاهوری و استاد شهید مرتضی مطهری» مورد بازنگری و ارزیابی قرار داده است. این تحقیق به این صورت انجام شده است که در ابتدا دیدگاه کلی و عموم دانشمندان این فن مورد دقت و ارزیابی واقع شده، و بعد نظرات این دو شخصیت جهان اسلام مورد بررسی قرار گرفته، و هر یک بنابر معنی اصلی که از عقل و دین در فرهنگ اسلامی بیان شده است و از آن وجود دارد مورد ارزیابی واقع شده است و بعد دیدگاه هر یک با دیگری مقایسه شده و احیاناً اختلاف و ضعف و قوت هر یک بیان شده است، و در نهایت سعی و تلاش به عمل آمده است تا دیدگاه هر کدام بر جسته و برهنه شود.

۲. سؤال اصلی تحقیق

مسئله و پرسشی که در این تحقیق مورد کاوش و دقت نظر واقع شده است اینست که "نسبت عقل و دین از نظر اقبال و شهید مطهری چگونه است؟" و از نسب اربعه چه نوع نسبت را در می‌باشد، و اصولاً حوزه فعالیت عقل و دین از اشتراکات هم بر خور دار است، یا نه. و اگر اشتراکات باهم دارند در چه محدوده‌های می‌تواند باشد، و در صورت درآ بودن اشتراک در مسائل تقدم و اولویت یا کدام یک از آنان است. و در کل دیدگاه‌های اقبال و مطهری در رابطه با خود عقل و خود دین و هم چنین رابطه آن دو مورد ارزیابی واقع شده است.

۳. پرسش‌های فرعی و فرضیه‌های تحقیق

پرسش‌های فرعی که در این تحقیق مورد ارز یابی واقع شده است اینست که، رابطه دین و ایدئولوژی چگونه است؟ رابطه دین و وحی، و دین و ایمان، و دین جهان بینی نیز به چه نحو می‌باشد؟ و همین طور چگونگی رابطه عقل و دیگر منابع معرفتی به چه کیفیت است؟ و اصولاً معرفت عقلی و استدلالی از نظر دین چه قدر اهمیت دارد؟

اما فرضیه‌های این تحقیق اینست که آن چه در این تحقیق ممکن است به اثبات رسد اینست که معرفت عقلی و دینی هر یک جایگاه خاص خود را ممکن است داشته باشد و هر کدام از اهمیت خاص خود بر خوردار است، اما در عین حال مراتب و بسترهای وجود دارد که محل فعالیت خصوصی هر یک از آن دو می‌باشد و این به معنی جدائی کامل حوزه عقل و دین نیست. بنابر این چنین پیش بینی می‌شود که رابطه عقل و دین از نسب اربعه عموم و خصوص من وجه خواهد بود نه چیزی دیگر، به این دلیل که این دو هم حوزه مشترک دارند و هم محل فعالیت خصوصی.

۴- اهمیت و ضرورت موضوع

از آن جای که عقل و دین به عنوان مهم ترین کانال هدایت بشر در طول زمان متمدنی کنار هم قرار داشته و همواره به هم دیگر و انسان‌ها مدد رسانده است بررسی این دو از دیدگاه دو شخصیت جهان اسلام از اهمیت و جایگاه خاص بر خور دار می‌باشد. به خصوص که در این رابطه تحقیق با این رویکرد صورت نگرفته است. اگر چند تحقیقات ارزشمندی در باره هر یک از این دو به تنهای انجام شده که قابل قدر و ارزشمند (می باشد مانند نوشته‌های اقبال شناس معاصر «محمد بقائی (ما کان)» در باره اندیشه‌های اقبال و نوشته‌های «دکتر عبدالله نصری» در کتاب به نام حاصل عمر) اما با رویکرد تطبیقی تاکنون پژوهش صورت نگرفته و یا حداقل با این کیفیت و این شکل و خصوصیت انجام نشده است. اگر چند خود این موضوع به طور کلی و بدون در نظر داشت دید گاه شخص خاصی نیز از اهمیت ویژه‌ای بر خور دار است به خصوص در این عصر که تهاجم اطلاعات و افکارهای گوناگون بیداد می‌کند، اما بررسی آن از

دیدگاه اسلام شناسان که در این مورد تحقیقات ارزشمندی داشته و صاحب رأی و اثر است از اهمیت ویژه بر خوردار می‌باشد و خصوصاً اگر آن دو معاصر نیز بوده باشد. ضرورت شناخت دیدگاه‌های آن دو اسلام شناس معاصر، محقق را بر آن داشته است تا در این مورد تحقیق را ارائه نماید.

۵- موانع و محدودیت تحقیق

مهمترین مشکل و بزرگترین مانع که برای تحقیق وجود داشته است نداشتن معرفت و شناخت کافی از شیوه تحقیق بوده، که با گذراندن دوره "کارگاه تدوین پایان نامه" و راهنمایی خردمندانه استاد محترم راهنما و مشاورت دلسوزانه استاد ارجمند مشاور این مشکل در مرور زمان بر طرف شده است.

مانع دیگری که باعث ایجاد کندی در روند تحقیق شد این بود که دسترسی به منابع محدود بوده و مراکز تحقیقاتی که به طور آزاد دانشجویان حق مطالعه و استفاده از آن را داشتند بسیار کم بودند و در بین آنان هم کتابخانه‌های وجود داشتند که در رشته خاص بوده و در موضوع مورد نظر بسیار کم یاری می‌رساندند. البته لازم است که به نکته اشاره کنم که بعد از راه انداختن کتابخانه خود مدرسه وضعیت بسیار بهبود یافت اما در عین آن نیز کم بودهای وجود داشت.

۶- نوع و روش تحقیق

نوع تحقیق که در این اثر به کار رفته است تحقیق علمی توصیفی بوده و روش که در راستای این تحقیق از آن استفاده شده روش کتابخانه‌ای بوده است. به این معنی که اول در موضوعات مورد نظر فیش برداری شده و بعد از آن به تدوین و نگارش آن پرداخته شده است.

۷- پیشینه و سابقه تحقیق

سابقه و پیشینه که برای کلیت موضوع تحقیق بیان شده اینست که در ابتدا این موضوع در جهان غرب از قرن (۱۶۱۶م) با دفاع کردن گالیله از دیدگاه‌های کوپرنیک درباره حرکت سیارات و جزر و مد اقیانوس‌ها و ... به صورت جدی آغاز شده است. و از آن بیغد رابطه عقل و دین

مورید نقد و پژوهش و ارزیابی اندیشمندان خبره و چیره دست فراوان قرار گرفته است. و درجهان اسلام نیز این موضوع از طرح مسئله حسن و قبح عقلی، (که آیا ذاتاً حسن و قبحی وجود دارد یا نه؟) شروع شده است. اما درخصوص مسئله تحقیق تا کنون پژوهش در این راستا و با رویکرد تطبیقی، صورت نگرفته است، اگر چند تحقیقات ارزشمند در رابطه با دیدگاه ها، آثار، و اندیشه‌های، هر یک از آن دو اندیشمند اسلامی (مطهری و اقبال) به تنهایی و با رویکرد تحلیل و تبیین آن انجام شده است، اما با این رویکرد که در صدد مقایسه و تطبیق نظریات آن دو بوده باشد، پژوهش انجام نشده است، و اگر هم وجود داشته و از دید محقق پوشیده مانده باشد حتماً از نظر شکلی با آن متفاوت است. لذا محقق کوشیده است که نظرات این دو شخصیت اسلامی را در راستای یک موضوع برای بار اول مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد. اما اگر مسئله را با رویکرد موضوع محور مورد بحث قرار دهیم در این صورت مسئله عقل و دین و رابطه آن دیر زمان است که مورد تحقیق و پژوهش بوده و اکنون نیز می‌باشد، اگر چه در عین تحقیقات انجام شده جای تحقیق مجدد با دیدگاه های نو نیز وجود دارد که تحقیقات متخصصانه تری را می‌طلبد، به این دلیل که مسئله عقل و دین و رابطه آن دو به طول عمر بشریت و به تعداد آدم های که آمده و رفته اند مسائل از آن جوشش یافته است، لذا همواره و در هر زمان جای تحقیق در آن می‌تواند وجود داشته باشد، و به همین دلیل نیز اکنون از مسائل زنده و پرهیاهو دنیا امروز می‌باشد.

۸- واژه‌های کلیدی این بحث

واژه‌های کلیدی این بحث، ۱- "نسبت" است، که منظور از اینکه این دو از نسب اربعه چه نوع ارتباط باهم دارند. ۲- "عقل" است که منظور از آن قدرت و نیروی است، که واقعیت را از سراب، و حقیقت را از باطل، و باید را از نباید جدا می‌سازد. ۳- "دین" است که به مجموعه آموزه‌های گفته می‌شود که از جانب خداوند توسط فرشته‌ها به پیامبران جهت هدایت انسان‌ها نازل می‌شود. ۴- "محمد اقبال لاهوری" متفکر و اندیشمند اسلامی و معاصر (متولد ۱۸۷۳م-وفات ۱۹۳۸م) شهر سیالکوت پاکستان. ۵- استاد مطهری متفکر، فیلسوف، و اندیشمند معاصر (متولد ۱۳۳۸ش- وفات ۱۳۵۸ش) اهل روستای به نام فریمان، در هفتاد و پنج کیلو متری مشهد

۹- عقل و واژه‌های مقابل آن

یکی از راه‌های شناخت بیشتر عقل اینست، که با ید کلمه‌ها و واژه‌های مقابل آن را بشناسیم، این نوع از شناخت یک شیوه معمول در بین دانشمندان است، و در شناخت بیشتر عقل نیز می‌توان از این روش استفاده کرد. بنا بر این باید واژه‌های مقابل عقل را نیز بررسی نموده و آن را بشناسیم، لذا مفاهیم و واژه‌های که در مقابل عقل واقع شده است از این قرار می‌باشد.

۱- جهل، ۲- سفاهت، ۳- حماقت و ۴- جنون

به طوری کلی برای جهل چهار معنی بیان شده است. یک: مطلق جهل دو: جهل به تمام علوم مفید و سازنده سه: جهل در خصوص ضروری ترین معارف مورد نیاز چهار: عقل در مقابل جهل مطلق.^۱ به طور کلی در این بررسی عقل در مقابل جهل مطلق مورد ارزیابی واقع می‌شود، وقتی متون اسلامی را مورد بررسی قرار می‌دهیم، می‌بینیم که جهل گاهی در مقابل عقل واقع شده و گاهی در مقابل علم بکار رفته است. از هشام در اصول کافی روایت نقل شده است که جهل را در مقابل عقل بکار برده است. «یا هشام لكل الشیء الدلیل ودلیل العقل التفکر ودلیل التفکر الصمت ولكل شیء مطیة ومطیة العقل التواضع وكفی بك جهلا ان ترکب ما نهیت عنه»^۲ و همین طور، در همین روایت جهل در برابر علم نیز واقع شده است. تقابل عقل و جهل بیشتر در کتب روایی به چشم می‌خورد، و در بررسی جهل این نکته توجه انسان را جلب می‌کند، که جهل هم مانند عقل موجودی است که خدای عالم آن را آفریده است و همانند دیگر موجودات عالم دارای آثار و ثمرات است، مثلا جهل هم موجودی مرموزی تلقی می‌شود که خداند آن را در مقابل عقل خلق کرده است، همانند عقل دارای خصوصیات و ویژگی‌های خاص خود می‌باشد، «ان لله خلق العقل و هو اول من الروحانيين عن یمین العرش... ثم خلق الجهل من البحر الاجاج ظلمانيا...»^۳ این نوع از جهل خطرناک تر از دیگر موارد آن است، به

^۱ - محمد ری شهری، خردگرایی در قرآن و حدیث، ترجمه مهدی مهریزی، ص ۲۶۱.

^۲ - کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۱۹.

^۳ - اصول کافی، ص ۲۱.

خاطر که امری وجودی است و می‌تواند انسان را به کارهای ناشایست دعوت کند. از دقت به این روایت این نکته را می‌توان یافت که جهل موجود است تبعی، که به دنبال عقل با خصوصیات خاص خود آفریده شده است، و در حقیقت نیروی است که گرایش به باورهای موهوم و اخلاق و اعمال‌های ناشایسته دارد،^۱ محمدرضا مظفر صاحب کتاب اصول فقه اصل تقابل میان عقل و جهل و علم و جهل را، بین عقل و جهل می‌داند، و طرح این تقابل را بین علم و جهل ناشی از تحولات و تغییرات می‌داند که بعد از رسول خدا بر معارف اسلامی عارض شده است.^۲

کلمه‌ای دیگر در مقابل عقل "سفاهت" است؛ که به معنی نقصان عقل و کم خردی به کار رفته است.^۳ و در بعضی روایات سفاهت به معنی جهل نیز به کار رفته است.^۴ علامه طباطبایی در آیه صدوسی از سوره بقره سفاهت را به حماقت تفسیر کرده است.^۵

یکی دیگر از واژه‌های ضد عقل "حماقت" است؛ که به معنی نقصان و فساد عقل آمده است. اگر چه این واژه در قرآن به کار نرفته است ولی در روایات بسیار نقل شده. و در مقابل عقل استعمال شده است.^۶ و دکتر سروش نیز در کتاب (فره‌تر از ایدئولوژی) می‌گوید که عقل دو تا رقیب دارد، یکی عشق و دیگر حمق است. که رسیدن به عشق کار مشکل است بسیار افراد کم به آن دست می‌یابد و بقیه باید تکلیف خود را بدانند که وقتی به عشق نرسیدند به چه خواهند رسید.^۷ در کتاب لسان العرب نیز گفته است، که عقل به معنی "حجر و نهی" می‌آید که ضد حمق است.^۸

از دیگر واژه‌های ضد عقل "جنون" است؛ که ریشه آن از جن می‌باشد و در لغت به معنی ستر و پوشش استعمال شده است، و هم چنین به معنی حمق و یا نقصان عقل نیز استفاده شده

^۱ - محمدی ری شهری، خرد گرایی در قرآن و حدیث، ترجمه مهدی مهریزی، ص ۳۷.

^۲ - محمد رضا مظفر، اصول فقه ج ۱، ص ۳۷.

^۳ - علی اکبر قرشی، قاموس قرآن ج ۳، ص ۲۷۷.

^۴ - ر.ک: غررالحکم، ص ۷۴.

^۵ - محمد حسین طباطبائی، المیزان ج ۱، ص ۳۰.

^۶ - نهج البلاغه، حکمت ۳۸.

^۷ - عبدالکریم سروش، فره‌تر از ایدئولوژی، مؤسسه فرهنگی صراط، تهران، ۱۳۷۲، ص ۲۴۷.

^۸ - محمد بن منظور مصری، لسان العرب ج ۱۱، ایران، قم، ۱۴۰۵ ق.